

- Houtkoop-Steenstra, J.P.
1984 *Multipart sequences*. Lezing voor de Workshop Conversation Analysis, gehouden op 16 en 17 januari 1984 bij het Instituut voor Algemene Literatuurwetenschap van de Universiteit van Amsterdam.
- Houtkoop-Steenstra, J.P.
1985 'Kan een verzoek met "Ja" geaccepteerd worden?'. *TTT: Interdisciplinair tijdschrift voor taal en tekstwetenschap* 5 (1), 23-40.
- Houtkoop-Steenstra, J.P. en H. Mazeland
1982 'Beurten en grotere gesprekken'. *TTT: Interdisciplinair tijdschrift voor taal en tekstwetenschap* 2 (2), 105-135.
- Jefferson, G.
1972 'Side sequences'. In: D. Sudnow (ed.), *Studies in social interaction*. New York: Free Press, 294-338.
- Jefferson, G. en J.R.E. Lee
1981 'The rejection of advice; managing the problematic convergence of a "troubles telling" and a "service encounter"'. *Journal of pragmatics* 5, 399-422.
- Levinson, S.E.
1983 *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sacks, H.
1966 *Unpublished lecture notes*. (Fall 1966), Lecture 7.
- Sacks, H.
1971 *Unpublished lecture notes*. (Spring 1971, May 24).
- Schegloff, E.A. en H. Sacks
1974 'Opening up closings'. In: R. Turner (ed.), *Ethnomethodology*. Harmondsworth: Penguin, 233-264. [Oorspronkelijk verschenen in *Semiotica* 1973 7, 289-327.]
- Weijdemans, W. et al.
1982 *Strukturen in verbale interactie*. Muiderberg: Coutinho.

Tweeërlei beleefdheid in wegwijs-gesprekken

Frank Jansen

1. Inleiding

Als je dragelijk wilt leven heb je een positief idee nodig van de manier waarop je met anderen samenleeft. Goffman (1967) noemt dat idee iemands *face*, vertaalbaar door *façade* of *zelfbeeld*. Dat zelfbeeld wordt op twee manieren bedreigd: angst voor eenzaamheid en obstakels. Iedereen denkt wel eens dat hij de enige op aarde met bepaalde eigenschappen of ideeën is. Dat is nooit een prettige gedachte. Het is goed voor je zelfbeeld, te weten dat je niet volstrekt uniek bent. Dit fundamentele verlangen noemt Goffman iemands positieve zelfbeeld. Als je van plan bent iets te doen of te laten, wil je dat plan ongehinderd uitvoeren. Mensen die je daarbij in de weg staan, doen een aanslag op je zelfbeeld omdat je gauw gaat denken dat je weinig over jezelf te zeggen hebt. Het ongestoord je gang kunnen gaan noemt Goffman het negatieve zelfbeeld.¹

Brown & Levinson (1978) baseren hun *theorie over beleefdheid* op dit tweeledig zelfbeeld. Ze gaan ervan uit dat een spreker (S) zich beleefd gedraagt als die zodanig handelt dat het zelfbeeld van de hoorder (H) intact blijft, of erop vooruitgaat. Dergelijke beleefde handelingen zijn uiteraard vooral nodig als S H iets wil laten doen dat H's zelfbeeld eigenlijk kwetst, zoals bij directieven als bevelen het geval is. Hoe kan S bevelen iets te doen? Er zijn twee extreme strategieën:

1. een kaal bevel geven: "Ga weg" (S is maximaal duidelijk, maar brengt ook een maximale deuk teweeg in het zelfbeeld van H);
 2. het bevel vermommen als hint of toespeling: "Heb je geen zin om ook boven met de computer te spelen?" (Kenmerk van de hint is dat die voor tweeërlei uitleg vatbaar is. Het is aan de hoorder om de hint te verstaan en weg te gaan. Maar hij kan hem ook letterlijk opvatten. Doordat de keus aan H is, blijft zijn negatieve zelfbeeld intact. Tegenover deze voordelen van de hint staan als nadelen onduidelijkheid en inefficiëntie).
- In de andere twee strategieën probeert S de voordelen van de twee vorige strategieën te combineren:

3. voorkomende beleefdheid: dat wil zeggen de handeling zo inkleden dat het negatieve zelfbeeld van H zo min mogelijk schade oploopt;
4. gezellige beleefdheid: dat wil zeggen de handeling zo inkleden dat die bijdraagt tot verbetering van het positieve zelfbeeld van H.

Voorkomend-beleefd ben je door H niets in de weg te leggen, tot niets te

dwingen, hem zó te ontwijken dat hij letterlijk en figuurlijk zijn eigen gang kan gaan. Voorbeelden zijn: het gebruik van vrijblijvende taalvormen ("U kunt hier tekenen" in plaats van "Hier tekenen!"), of in plaats daarvan een vraag stellen "Wilt u hier tekenen?"). Een andere tactiek is H een ontsnappingsroute aanbieden in de vorm van afzwaakkers ("Heb je *misschien* evenities tijd om dit uit te tikken?"). Sherlock Holmes en vooral de topschurken in James Bond-films zijn voorkeurd-beleefd. De *gezellige beleefdheid* berust juist op toenadering. S suggereert dat hij veel gemeen heeft met H, op één lijn met hem staat. Dat doet hij door een kletspraatje te beginnen, iemand in z'n eigen dialect of met zijn voornaam aan te spreken, grapjes te maken, te doen alsof hij het volkomen met de hoorder eens is, etc. Columbo en Miss Marple maken immer gebruik van deze gezellige beleefdheid.

Het kan geen kwaad te benadrukken dat gezellig en voorkomend alle twee vormen van beleefdheid zijn. Als je een uur lang tegenover iemand in de trein zit, kun je iets over het weer opmerken (gezellig) of na een knikje, zwijgen en zo gaan zitten dat de ander zijn benen kan strekken (voorkomend). Wij kunnen in elke situatie een geschikte beleefdheidsvariant kiezen. Brown & Levinson maken duidelijk dat die keus deels bepaald zal worden door factoren die overal ter wereld gelijk gelden. Zo moet S altijd en overal beleefder zijn als hij een auto te leen vraagt dan als hij een vuurtje vraagt. Voor een ander deel heeft elke taalgemeenschap zo zijn voorkeuren. Nederlandse bevolkingsgroepen hebben ook verschillende opvattingen over beleefd taalgedrag. Mensen die zelf de voorkeur geven aan gezellig-beleefd, vinden de andere groep "koel, arrogant, gekikt". De voorkomend-beleefde mensen vinden de anderen: "opdringerig, kletsrig, klef". Van een wetenschappelijke afstand gezien zijn beide typen beleefdheid even beleefd. Ook valt niet a priori uit te maken wanneer beide soorten beleefdheid overgaan in de overeenkomstige soorten onbeleefdheid. Dit alles hangt af van het type samenleving. Of juist gezegd: die keuzen en waarden maken een type samenleving uit.

Hoe is het met het Nederlandse taalgebruik gesteld? Die vraag kun je op twee manieren beantwoorden. Ten eerste is het mogelijk het systeem van de officiële normen te bestuderen die door gezaghebbende instanties als etiquetteboekjes gegeven werden en worden.² Ten tweede kun je de officiële norm vergelijken met de alledaagse praktijk: worden de beleefdheidsregels opgevolgd of niet (meer)? Dat laatste zal ik hier doen aan de hand van wegwijsgeprekken. Alvorens de resultaten te bespreken, is het nodig dat materiaal te beschrijven en van kritische kanttekeningen te voorzien.

2. Wegwijsgeprekken

Waarom wegwijsgeprekken

Wilde ons onderzoek naar beleefd taalgedrag iets nieuws bieden, dan moest het voldoen aan de volgende eisen:

Wegwijsgeprekken

- Observatie van concreet gedrag in een reële taalsituatie. De proefpersonen moesten er geen idee van hebben dat ze deelnamen aan een experiment. Eerder onderzoek naar beleefdheidsverschijnselen maakt voornamelijk van enquêtes en zelfrapportages gebruik. Van den Toorn (1977) vroeg zijn studenten hoe ze hun ouders aanspraken en liet ook aan de laatste vragen hoe die hun ouders aanspraken. Daan (1980) enquêteerde over hetzelfde aanspreekprobleem studenten van een Pedagogische Academie en de merendeels oudere, agrarische medewerkers van het P.J. Meertens Instituut te Amsterdam. Hoewel beide onderzoekers een schat aan gegevens boven tafel brengen, kleeft aan beider beperking tot één relatie, namelijk die van kind tot ouders, een probleem dat de interpretatie van hun gegevens lastig maakt. Beide auteurs nemen een verschuiving ten gunste van het gebruik van *je* waar. Ze interpreteren die als een taalverandering in het vlak van de tweede persoon enkelvoud in de ouder-kind-relatie. Een andere interpretatie verdient echter eveneens uitwerking, namelijk dat de pronomina en hun betekenis stabiel zijn gebleven, maar dat kinderen hun verhouding tot de ouders in een ander, informeler, licht zien.³
- Het taalgedrag moest eenvoudig, kort en statisch zijn. Niet alleen kost het optekenen en analyseren van een lang gesprek meer tijd, maar ook vinden er in zo'n gesprek allerhande ontwikkelingen plaats: de gesprekspartners raken bekend met elkaar en gaan elkaar (on)jaardig vinden. Dan wordt de interpretatie alleen maar moeilijker.
- De verhouding tussen de gesprekspartners moest gelijk zijn om de resultaten van de gesprekken bij elkaar te kunnen optellen. Ik denk dat gesprekken waarin iemand een vreemdeling de weg wijst aan deze voorwaarden voldoen.⁴ Het is immers een vaak voorkomende gespreksvorm. Als gevolg daarvan weet iedereen hoe hij zich moet gedragen en zal het aantal wegeringen klein zijn. Spreker en hoorder zijn altijd vreemden voor elkaar en de verhouding tussen vreemden kunnen we als min of meer gelijk beschouwen.

Methodie

In het kader van een werkcollege sociolinguïstiek namen negen mannelijke en zes vrouwelijke studenten aan het onderzoek deel. Zij waren als vierdejaars ongeveer 23 jaar oud en studeerden Nederlands als hoofdvak aan de NLO "Moller Instituut" te Tilburg. Zij vroegen elk aan tien mannen en tien vrouwen de weg naar een bekende plaats (meestal postkantoor, station of gemeentehuis) in een Brabantse stad, te weten Tilburg, Oss of Eindhoven. Daarbij moesten ze ervoor zorgen op circa drie straten afstand te staan, opdat de uitleg niet te lang of te kort zou worden. Hun instructie luidde verder: zie er een beetje netjes uit en hanteer zelf officiële beleefdheidsnormen: "Pardon meneer/mevrouw, mag ik U wat vragen? Weet U de weg naar ...?".

Deze gesprekken hoefden ze niet op te nemen, maar wel moesten ze een ruwe schatting van de leeftijd van de wegwijzer maken en meteen na elk gesprek zo nauwkeurig mogelijk het gesprek op een systeemkaartje schrijven,

met bijzondere aandacht voor de te bespreken verschijnselen. Vervolgens analyseerden we de gesprekken op beleefdheidsverschijnselen. De antwoorden van mensen die de weg niet wisten bleven buiten beschouwing. Dit resulteerde in 271 bruikbare gesprekken, die als volgt verdeeld waren over mannen en vrouwen:

	wegwijzer	
student	man	vrouw
man	73	78
vrouw	50	60

Kanttekeningen

Aan een onderzoeksoptzet als deze kleven vele voetangels en klemmen. Ik stip enkele grotere problemen aan:

- Brown & Levinson gingen bij hun theorie uit van die gevallen waarin S iets van H wil dat bedreigend kan uitpakken voor H's zelfbeeld. Als je een vreemdeling de weg wijst, bedreig je zijn gezicht natuurlijk niet, althans niet automatisch. Eerder bedreigt de vreemdeling het gezicht van de wegwijzer. Zoals Wunderlich (1978) aantoonde, is bij ons type gesprekken een grote samenwerkingsdrang bespeurbaar, waardoor extrapolatie van de resultaten naar andere soorten gesprekken hachelijk wordt. Toch geloof ik dat elke gespreksbijdrage geanalyseerd kan worden op gezellig-dan wel voorkomend-beleefde aspecten. Dat geldt zeker voor dit onderzoek, dat zich richt op enkele, relatief onafhankelijke, verschijnselen.
- De problematiek van de dialectspreker. Van meerdere zijden is opgemerkt dat de keuze voor Brabantse steden met zich mee moet hebben gebracht dat veel wegwijzers eigenlijk een dialect of regiolect als moedertaal hebben, waardoor de resultaten beïnvloed zijn. Nu zien Brown & Levinson het gebruik van een dialectvariant als een geval van gezellige beleefdheid. De spreker past zich in zijn taalvariant aan bij de hoorder. Mijns inziens mogen we niet alle dialectgebruik als gezellig-beleefd beschouwen. Ten eerste kunnen de wegwijzers aan het ABN van de studenten hebben gehoord dat ze uit dezelfde streek kwamen, maar dat hoeft niet. Ten tweede veronderstelt de redenering van Brown & Levinson dat S een keus kan maken, dus tenminste twee taalvarianten beheerst. Naast deze keus voor dialect uit macht, bestaat er ook dialectgebruik uit onmacht. S voelt zich dan alleen in zijn dialect voldoende thuis om een vreemde de weg te wijzen. Al is dialectgebruik in het algemeen volgens mij dus moeilijk te interpreteren in termen van beleefdheid, toch kan dat wel gebeuren met een enkel aspect daarvan. Ik kom er in paragraaf 3 op terug.
- De toegesprokenen waren allemaal jong, hetgeen zeker invloed zal hebben gehad op het type beleefdheid.

Wegwijsgesprekken

- De schriftelijke wijze van noteren doet archaisch aan in een tijdperk waarin bij voorkeur een video-opname wordt gemaakt. Het is moeilijk een gesprek correct weer te geven en de studenten zullen daar zeker niet altijd in geslaagd zijn. Aan de andere kant is de kwaliteit van een 'wilde' opname in de openlucht door onervarenen vaak niet zo geweldig. Bovendien waren de studenten gespitst op een paar specifieke beleefdheidsverschijnselen en ook getraind in de analyse.

3. Resultaten

Tutoyeren

In het kader van Brown & Levinson is *je*-zeggen, oftewel tutoyeren, een standaardvoorbeeld van gezelligheidsbeleefdheid. *Je* plaast spreker en hoorder op één lijn. De hoorder voelt zich als gelijke aangesproken. Met *U* bewijst S eer aan H en dat is een voorkomend-beleefde strategie. Voor de officiële norm in het Nederlands taalgebied ga ik te rade bij Groskamp-Ten Have (1983: 243, 245): "Onder kinderen spreekt het vanzelf dat ze elkaar al vanaf de eerste minuut bij de naam noemen. Ook voor scholieren is dat de normale gang van zaken en zelfs in studentenkringen is tutoyeren gewoon. Maar in andere gevallen is het gewenst eerst duidelijk af te spreken dat voortaan wordt getutoyeerd. (...) Tenzij uitdrukkelijk overeengekomen, zeggen we nooit *je* en *jij* tegen anderen".

Geen der wegwijsgesprekken opende met onderhandelingen betreffende het tutoyeren. De genoemde etiquetteregel doet derhalve *U* verwachten. Van den Toorn (1977) geeft echter anecdotisch materiaal waaruit blijkt dat *je* de boventoon is gaan voeren bij alles wat jongeren betreft. Daan (1978) beschouwt het *U* van tegenwoordig - mijns inziens terecht - als een distantiepronomen en *je* als de gewone vorm voor de ruim opgevatte eigen groep. In Daan (1980) documenteert ze de snelle opkomst van *je* bij jongere sprekers: hebben de oudere geënqueteerden nog in meerderheid (66%) groot bezwaar tegen ruimhartig gebruik van *je*, bij de P.A.-studenten is dat percentage geslonken tot 16%.

In de volgende tabel blijkt hoe de Brabantse stedelingen een vreemdeling aanspreken. Als een wegwijzer meerdere malen *je* of *U* gebruikte, werd dat maar één keer geteld. Als de spreker zwabberde tussen beide vormen werden beide vormen één maal gescoord. De cijfers zijn de ruwe aantallen waarin *U*, *je* en 'geen aanspreking' voorkomen. De cijfers tussen haakjes zijn percentages. M = man en V = vrouw, de student staat telkens voorop. MV betekent dus: een mannelijke student vroeg de weg aan een wegwijzeres.

	MM	MV	VV	VM	Totaal
U	15 (24)	28 (42)	23 (40)	22 (49)	88 (38)
je	36 (56)	33 (50)	29 (50)	14 (31)	112 (48)
geen aanspreking	13 (20)	5 (8)	6 (10)	9 (20)	33 (14)

Eerst een opmerking over de kolom "totaal": we zien dat *je* in de meerderheid is, ja zelfs bijna de helft van de gevallen uitmaakt. De kleine categorie 'geen aanspreking' bestaat uit al die gevallen waarin wel volledige zinnen werden gevormd maar elke aanspreekvorm vermeden werd. Qua beleefdheid hoort deze groep eerder bij de gezellig-beleefde stijl *je* dan bij de voorkomend-beleefde *U*. Wat de onderverdeling in sexen betreft, valt vooral de man-tot-man categorie op. Hierin komt *U* bijna de helft minder voor dan bij de andere groepen. Over de *je*-vorm moet ik nog opmerken dat achter een aantal daarvan geen tweede persoon maar het onbepaald voornaamwoord 'men' schuil gaat. Het is aan de hoorder, of aan de gespreksanalist, om te kiezen welke betekenis bedoeld is, met als voordeel dat de spreker daar niet verantwoordelijk voor is. Een duidelijke aanwijzing dat we *je* als 'men' moeten interpreteren hebben we overigens alleen als de spreker zwabbert tussen *je* en *U*, zoals in "(...) Oh ja, dan gaat u goed, alsmaar rechtdoor, alsmaar rechtdoor. Oh ja, dan kom je bij een splitsing, maar u moet rechts aanhouden en rechtdoor gaan; dan loop je er vanzelf tegenaan". Omdat men bij het scoren behoefte heeft aan vuistregels, hebben we alle *je*'s als tweede persoon beschouwd.

Het ligt voor de hand de overmacht van het tutoyeren toe te schrijven aan het feit dat dit onder jongeren de gewoonte is. Toch is dat niet de hele waarheid. Dat blijkt als we de cijfers van de wegwijsers met een geschatte leeftijd van boven de veertig vergelijken met de jongeren: 40% tegenover 34% *U*. Met andere woorden, de ouderen tutoyerden wel iets minder, maar niet zo héél erg veel. Daar komt nog bij dat de studenten zelf alle wegwijsers juist met *U* aanspraken. Mogelijk speelt de dialectachtergrond van verschillende wegwijsers een rol bij het hoge percentage *je*'s. Uit de reacties bij de presentatie van de gegevens blijkt dat veel Brabanders menen dat ze sneller op *je* overgaan dan andere Nederlanders. Oorzaak zou het oorspronkelijke Brabantse dialect zijn dat geen aparte vormen voor het distantiepronomen en het pronomen van de eigen groep heeft, alleen *gij* en de enclitische variant *-de*. Door de onbekendheid met de fijnere nuances van het *U-je* onderscheid, zou dan meer *je* gebruikt worden. Ik geloof niet dat dit een juiste voorstelling van zaken is. Verhoeven (1978: 52-55) beschrijft scherpzinnig de houding van de Udenhoutse *gij*-spreker ten opzichte van de 'Hollandse' vormen: beide vormen, maar vooral *jij*, kon hij nauwelijks over zijn lippen krijgen. Dit geldt nog steeds. Uit scriptieonderzoek (Schapendonk 1981) blijkt dat veel Udenhouters zonder problemen het distantiepronomen *U* kennen en gebruiken, maar *jij* niet. Het omgekeerde, wel *jij* gebruiken maar geen *U* komt nooit voor.

Deprez & Geerts (1980) treffen min of meer dezelfde toestand aan in Belgisch Brabant en geven er een elegante verklaring voor: het afstandelijke *U* is wel voor de dialectspreker goed bruikbaar tegen vreemden en in deftige situaties, maar in taalsituaties waarin hij het informele *je* eventueel zou kunnen gebruiken kan hij net zo goed, nee beter, terecht met zijn eigen dialectvorm *ge*. Kortom, in het regiolect van de hedendaagse Brabander vinden we *U* (voorkomend) tegenover *gij* (gezellig) en daarom hebben we de enkele *ge*-gevallen bij *je* gerekend. Ik sluit overigens niet uit dat Brabanders een vreemdling eerder als behorend tot de eigen groep beschouwen dan noorderlingen. In dat geval geldt voor dit onderzoek dezelfde kritische opmerking als ik in 2 ten aanzien van Daan en Van den Toorn maakte. Tenslotte kan over de regionale variabele nog worden opgemerkt dat Brabant met *je* in geen geval voorloopt. Dat bleek toen een groepje eerstejaars studenten aan de VU het experimentje nadeden in Amsterdam. Daar kwam *je* in maar liefst driekwart van de gevallen uit de bus.

Het beste kunnen

Lakoff (1973), een pioniere op het gebied van beleefdheid in taal, geeft als één van haar hoofdstrategieën: "Give options", laat de hoorder zo veel mogelijk zelf zijn keus maken. Deze strategie, een schoolvoorbeeld van de voorkomende beleefdheid, vinden we in wegwijsgesprekken terug in de formulering met *het beste kunnen*, bijvoorbeeld "U kunt het beste naar de Bijenkorf gaan". In andere formuleringen geeft S H zelfs niet de suggestie dat hij zelf mag kiezen: "Ja, dan moet je de straat uit" (*de moeten*-variant) en de varianten met een imperatief of helemaal zonder werkwoord.

In de volgende tabel staan de resultaten van de tellingen van deze vormen. Omdat de sexe van de studenten geen variabele bleek te zijn, splits ik de getallen alleen uit voor de sexe van de wegwijsers.

	mannen	vrouwen	totaal
moeten	27 (25%)	29 (25%)	56 (25%)
het beste kunnen	5 (5%)	16 (14%)	21 (10%)
geen van beide	76 (70%)	69 (61%)	145 (65%)

De favoriete strategie is een kale directief. De dwingende *moeten*-variant komt op de tweede plaats en het voorkomende *het beste kunnen* vormt een kleine minderheid. Interessant is dat de vrouwelijke sprekers de voorkomende variant duidelijk meer ligt dan mannen. De mannen geven de voorkeur aan de kale directief.

Groeten

Groskamp-Ten Have (1983: 123) geeft als officiële regel: "Groeten doen we

iemand die we kennen of van wie we afscheid nemen". Aangezien de studenten vreemden waren voor de wegwijsers, volgt daaruit dat aan het eind van een wegwijsgesprek een groet op zijn plaats is. Binnen de groeten kunnen we in navolging van Van den Toorn (1977) drie types onderscheiden: a. de groet met twee woorden (*dag meneer*), b. de eenwoordige nette groet (*goedemorgen*) en c. allerhande 'slang'-groeten (*dag, hallo, hei*). Type a. is als erbij een duidelijk geval van voorkomende beleefdheid. Type c. heeft alle kenmerken van gezellige beleefdheid en type b. hangt er tussenin. In de volgende tabel staan de gegevens:

	MM	MV	VV	VM	Totaal
geen groet	65 (74)	58 (76)	30 (50)	38 (76)	191 (73)
type a.	-	3 (4)	-	-	3 (1)
type b.	2 (3)	2 (3)	-	-	4 (1)
type c.	10 (13)	13 (17)	30 (50)	12 (24)	65 (25)

De tabel spreekt dit keer duidelijke taal. Bij een wegwijsgesprek groet men in meerderheid niet. De nette tweewoordengroet is bijna uitgestorven.⁶ Alleen vrouwen bewijzen deze eer een enkele keer aan mannen. Misschien is dat helemaal toeval, maar Brouwer (1981) vond bij loketgesprekken dezelfde verhouding. *Goedemiddag* etc. komt ook niet zoveel meer voor. Alleen type c. doet nog volop mee. We konden als varianten noteren: *houdoe, dag, daag, okee* en *joe*. Opmerkelijk is dat het groeten onder vrouwen zoveel meer voorkomt. Bovendien lardenen alleen vrouwen hun groet met *hoor*, bijvoorbeeld *Dag hoor*.

4. Tot slot

We kunnen de resultaten als volgt samenvatten. Zowel bij het tutoyeren als bij het groeten zien we een sterke voorkeur voor de gezellige beleefdheid in de praktijk van het wegwijsgesprek. Bovendien komt *het beste kunnen* slechts marginaal voor. Wat de sexen betreft, zien we dat vrouwen zowel meer gezellig-beleefd als meer voorkomend-beleefd zijn. De mannen geven de voorkeur aan onopgesmukte taalhandelingen (strategie 1 uit de inleiding).

Uiteraard zijn dit de resultaten van een zeer beperkt onderzoekje. Ook moet benadrukt worden dat we alleen de hedendaagse officiële normen hebben vergeleken met hedendaags gedrag. Of men zich vroeger aan de regels hield bleef buiten beschouwing. Als we toch voor het gemak aannemen dat ze een algemenere ontwikkeling weerspiegelen, wat zegt dat dan over de Nederlandse maatschappij?

Allereerst kan ik aansluiten bij Brown & Levinson die opmerken dat hogere sociale klassen een voorkeur hebben voor het voorkomende type

beleefdheid en de lagere klassen voor het gezellige type. Als dat ook voor Nederland geldt, dan weerspiegelt de ontwikkeling de groeiende invloed van die lagere klassen op de maatschappij.

Meer in het algemeen komen de hier gepresenteerde resultaten overeen met onderzoek in het kader van de figuratiesociologie.⁷ Elias ((1939) 1982) heeft de volgende ontwikkeling in de Westeuropese cultuur aannemelijk gemaakt: steeds meer wordt van de burgers verwacht dat ze hun driften en aanvechtin-gen beheersen. De opvoeding tot zelfbeheersing vindt eerst plaats via expliciete voorschriften, later impliciet in de alledaagse socialisatie van elk kind. Nu lijkt het wel of de Nederlandse samenleving sinds de tweede wereldoorlog een ontwikkeling in de omgekeerde richting te zien heeft gegeven. In de richting van lossere omgangsvormen, die minder zelfbeheersing vereisen. Doorgewinterde figuratieve sociologen (Wouters 1976; Kapteijn 1980) hebben daar de volgende mouw aan weten te passen. We zien dat de Nederlanders ondanks hun grotere vrijheid en lossere zeden toch in het algemeen in het gareel blijven. Dat is alleen maar mogelijk door aan te nemen dat de geïnternaliseerde zelfdwang juist erg groot is geworden. Hetzelfde kan ook worden beweerd voor de evolutie in de beleefdheidsregels in taal. In wezen was het oude stelsel voorkomend-beleefde regels streng, maar makkelijk te leren en toe te passen. De modernere beleefdheidsregels vooronderstellen een fijne afstemming op de hoorder en veel impliciete onderhandelingen.

Noten

1. Dit is een uitgewerkte versie van een deel van mijn VIOT-lezing. Over hetzelfde onderwerp ging het artikel 'De U- en jij-verwarring' in *NRC-Handelsblad* van 20 september 1984. Mijn dank gaat uit naar mijn studenten en naar de vragenstellers op het congres.
2. Een zeer voorlopige analyse van taalgebruiksregels in etiquetteboekjes stond in *NRC-Handelsblad* van 13 september 1984. Ik hoop elders uitgebreid op de problematiek terug te komen.
3. Deprez & Geerts (o.a. 1980) maken onder meer gebruik van een batterij testen. Hun methode leek me niet zo geschikt voor ons doel, aangezien het bij die tests meer gaat om de taalkennis dan om het reële gedrag. De toestand in België blijft overigens helemaal buiten beschouwing.
4. Peathas & Kozloff (1976), alsmede Wunderlich (1978), maken van wegwijsgesprekken gebruik om te laten zien hoe gespreksanalyse in zijn werk gaat. Wunderlich maakt ook behartenswaardige opmerkingen over de sociale relatie tussen wegwijsjer en vreemdeling.
5. Overigens kan de *kunnen*-variant in enkele gevallen een andere betekenis hebben, namelijk in die gevallen waarin er volgens de wegwijsjer een alternatieve route bestaat.
6. Eén van mijn studenten illustreerde dat aardig. Pas in de vijfde klas van de HA VO kreeg hij een lerares die in de eerste les zei te staan op het spreken met twee woorden. Vervolgens vroeg ze Joost naar zijn naam. Zijn antwoord luidde "Joost", en na haar opgetrokken wenkbrauwen: "Oh, Joost Verheugen". Hij begreep pas veel later waarom zij dacht dat ze ertussen genomen werd.
7. Op problematische aspecten van deze theorie kan ik hier niet ingaan.

Literatuur

- Brouwers, D.
 1981 'De invloed van de sekse van de aangesprokene op beleefdheid in taalgebruik'. *Toegepaste taalwetenschap in artikelen 10-2*, 7-19.
- Brown, P. en S. Levinson
 1978 'Universals in language usage: politeness phenomena'. In: E.N. Goody (ed.), *Questions and politeness*. Cambridge: Cambridge University Press, 56-311.
- Daan, J.
 1978 'U en je'. *Taal en tongval 30*, 50-75.
- Daan, J.
 1980 'De ondergang van het pronomem U?'. In: J. Kruijssen (red.), *Liber Amicorum Weijnen*. Assen: Van Gorcum, 140-145.
- Deprez, K. en G. Geerts
 1980 'Pronominale problemen: Ge, U en je in Duffel-Lier'. *Leuvense bijdragen 69*, 257-381.
- Elias, N.
 1982 *Het civilisatieproces; sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. (Vertaald uit het Duits door W. Kranendonk e.a.) Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum [Oorspr. uitg.: 1932].
- Goffman, E.
 1967 *Interaction ritual: essays on face-to-face behavior*. Garden City: Anchor Books.
- Groskamp-Ten Have, A.
 1983 *Hoe hoort het eigenlijk?* Amsterdam: Becht (15e geheel herziene druk door M. Kraus en W. Post).
- Kaptein, P.
 1980 *Taboe, macht en moraal in Nederland*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Lakoff, R.
 1973 'The logic of politeness; or mind your p's and q's'. *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 292-305.
- Psathas, G. en M. Kozloff
 1976 'The structure of directions'. *Semiotica 17*, 111-130.
- Schapendonk, A.
 1981 *Kom de gij uit Udenhout?* Tilburg (Ongepubliceerd eindwerkstuk afdeling Nederlands, Moller Instituut).
- Toorn, M.C. van den
 1977 'De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen'. *Nieuwe taalijds 70*, 520-540. (Herdrukt in G. Geerts en A. Hagen (red.), *Sociolinguïstische studies 1*. Groningen 1980: Wolters Noordhoff, 210-230).
- Verhoeven, C.
 1978 *Herinneringen aan mijn moedertaal*. Baarn: Ambo.
- Wouters, C.
 1976 'Is het civielisatieproces van richting veranderd?'. *Amsterdams sociologisch tijdschrift 3*, 336-370.
- Wunderlich, D.
 1978 'Wie analyseert man Gespräche? Beispiel Wegauskünfte'. *Linguistische Berichte 58*, 41-76.

De socio-retorica van het politieverhoor

Peter van Lint

1. Inleiding

In dit artikel behandel ik een aantal retorische kenmerken van het *politieverhoor* als dialogisch genre en de sociale voorwaarden waaronder dat plaats kan vinden, vooral uitgedrukt in termen van machtsverhoudingen. De socio-retorica kiest immers de kant van de zwakke partij in een vorm van taalverkeer: de consument, de sollicitant, de patiënt, de geëxamineerde, de verdachte, enzovoort. Eerst zal ik het genre trachten te bepalen, daarna laat ik zien dat de aanbevelingen in de handboeken voor het politieverhoor het traditionele retorische patroon volgen en tenslotte geef ik een aanzet voor een retorische procedure voor potentiële verdachten.¹

Een procesverbaal. Voorzover ik kan beoordelen staat de technisch-retorische training van de politie-ambtenaar op een hoog peil. Dat zal onze technologisch georiënteerde collega's deugd doen. De uitstekende handleiding voor het maken van processen-verbaal (Cardol et al. 1983) geeft duidelijk de eisen aan die aan het proces-verbaal gesteld mogen worden, en in overeenstemming met het retorische imitatio-principe verschaft zij vele voorbeelden. Eén daarvan is het volgende:

Vervolgens verhoorde ik op vrijdag 15 augustus 19--omstreeks 17.00 in het groepsbureau der rijkspolitie te Schoonhoven, de verdachte

Piet Zwart

geboren te Schoonhoven op 15 december 1961, boekbinder, wonende Appelstraat 8 te Schoonhoven.

Ik deelde de verdachte mee dat hij niet tot antwoorden verplicht was en toonde hem de inbeslaggenomen tas met camera. Hij verklaarde mij:

"Ik ben al enige tijd werkloos. Het gevolg hiervan is dat ik voortdurend in geldnood verkeer. Om hieraan een eind te maken, besloot ik voorwerpen van waarde uit auto's weg te nemen en de voorwerpen te verkopen. Met dit doel liep ik vanmiddag, vrijdag 15 augustus 19--omstreeks 14.00 langs de auto's die op de Pleinweg te Schoonhoven geparkeerd stonden. Ik zag dat een man een blauwe personenauto, merk Peugeot, op de Pleinweg voor perceel 10, te Schoonhoven parkeerde. Nadat de man zich ongeveer honderd meter had verwijderd, sloop ik naar de auto. Ik voelde aan de portieren om te onderzoeken of deze afgesloten waren. Ik voelde dat het rechterportier van de auto niet was afgesloten. Ik opende dit portier, stapte in de auto en sloot daarna het portier. Ik vond onder de bestuurderszitsplaats een cameratas met daarin een camera. Het is de tas met camera die u mij voor het afleggen van deze verklaring toonde. Nadat ik de camera en de cameratas uit de auto had weggenomen, verliet ik de auto